

MİTRA'DAN “MİTHRAS'IN SIRLARI”NA MİTRAİZM'İN KURULUŞ SERÜVENİ

Hayreddin KIZIL (*)

Öz

Mitra, Antik Arilerde güneş ışığıyla ilişkilendirilmiş bir tanrı idi. Zerdüşt'ten önce etkili olan bu inanç Zerdüşt sonrası dönemde daha güçlü bir konumda ortaya çıkmış ve Roma'ya kadar geniş bir alana yayılmıştır. Magilerin çalışmaları ile bu kült gittiği her yerde yerel inançlarla etkileşime geçmiştir. Mezopotamya ve Anadolu inançlarıyla etkileşime giren Mithra kültü, Helenistik dönemde yeni etkileşimlerle beraber senkretik bir dine dönüşmüştür. Roma İmparatorluğuna kadar yayılmış ve Roma'da Mithras'ın Sırları adını almış bu kült sonraları tüm imparatorlukta en etkili din haline gelmiştir. Özellikle askerler arasında yaygın olmuş bu din Hıristiyanlığın Roma imparatorluğunda etkili olması üzerine zayıflamış ve tarihten silinmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mithra, Kibele, Keldani, Babil, Senkterik, Gizem

From Mithra to Mithras Mysteria, Adventure of Foundation of Mithraism

Abstracts

Mitra was a god whom had been related to the sunlight in Ancient Arians. This belief was also effective before Zarathustra but after him it emerged in a stronger position and spread over a wide area as far as Rome. With Magin studies, this cult interacted with the local beliefs wherever it went. The cult of Mithra, which interacted with Mesopotamia and Anatolia beliefs, has become a new sycretic religion in the Helenistic period with new interactions. This cult with its new form spread all over the Roman Empire and took the name of Mithras Misteria and became the most effective religion in all over the empire. Mithra was especially prevalent among the soldiers, however, with the effect of Christianity in the Roman Empire, it weakened and erased.

Keywords: Mithra, Cybele, Chaldaen, Babylonia, Syncretic, Mysteria

*) Yrd. Doç. Dr., Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği
(e-posta: hkhayreddin@gmail.com)

Giriş

Mitra, tarihte Antik Arilere ait, Güneşle ilişkilendirilen bir tanrı olarak ortaya çıkmıştır. Arilerin Hint ve İran şeklinde iki kola ayrılmasından sonra da bu özelliğini korumuş, hem Hindistan’da hem de Mithra veya Mihr olarak anıldığı İran’da Güneş’le, Güneşin ışığıyla ilişkilendirilmiştir. Rigveda ve Avesta gibi dini metinlerde de geçen Mitra, İran sınırlarından çıktıktan sonra Mezopotamya ve Anadolu’ya kadar yayılmış, Babil ve Anadolu’nun yerel inançları ile etkileşime geçtikten sonra senkretik bir inanca dönüşmüş ve Roma’ya kadar ulaşmıştır. Bu dönüşümü Antik İran’da din adamları olan magilerin çalışmalarının yanında göçler, savaşlar ve benzeri yollarla farklı geleneklerle karşılaşması sonucu gerçekleşmiştir.

Mithra’nın ulaştığı en önemli duraklardan biri Anadolu’dur. Mithra, Anadolu’daki yerel inançlarla etkileşime geçmiş ve buradan Roma İmparatorluğu’na yayılmıştır. Bu nedenle böyle bir konunun incelenmesi Anadolu’nun dini tarihi için önemlidir. Bu çalışmada da Mithra’nın, İran’dan çıkarak Mezopotamya ve Anadolu’da asırlar süren yolculuğu içerisinde senkretik bir inanca dönüşmesi incelenmiştir.

Makale hazırlanırken Mitraizm konusunda önemli çalışmalar ortaya çıkarmış olan Franz Cumont’un *The Mysteries of Mithra* adlı kitabının yanında *The Oriental Religions In Roman Paganism* ve *After Life In Roman Paganism* adlı kitaplarından da istifade edilmiştir.

Çalışma üç bölümden oluşmuştur. İlk bölümde Mithra’nın İran’daki konumu, ikinci bölümde Mithra’nın İran’dan çıkışı, yayıldığı yerler ve etkileşimleri, son bölümde ise “Mithras’ın Sırları” olarak anıldığı Roma’daki konumu incelenmiştir. Konunun daha somut bir şekilde anlaşılabilmesi için Roma’daki konumu incelendikten sonra “Mithras’ın Sırları” kültürünün özellikleri de çalışmaya eklenmiş ve makale sonuç bölümü ile bitirilmiştir.

Çalışma hazırlanırken hem *Mitra* hem de *Mithra* tabirleri kullanılmıştır. Çünkü Mitra, Antik dönemlerde ve Hindistan’da *Mitra* olarak isimlendirilmişken, İran’da ve batıya doğru ulaştığı yerlerde *Mithra* olarak anılmıştır. Bu nedenle makalede de söz edildiği dönem ve bölgeye dikkat edilerek ilgili olduğu yerdeki isim tercih edilmiştir.

1. Mithra’nın İran’daki Konumu

Sanskritçe dost, arkadaş anlamına gelen (Raju, Chan, Kitagawa ve Faruki, 2002: 67-79; Zenaïdî, 1889: 41) *Mitra*, “Mithra” olarak geçtiği Avesta’da “anlaşma, sözleşme” (Jones, 1915: 752) anlamlarında kullanılmıştır. Her iki sözcüğün yani *Mitra* ve *Mithra*’nın, “akit, anlaşma, antlaşma, ittifak ve söz” anlamlarını çağrıştıran aynı isimden *mitrá* “contract-sözleme”den” türediği belirtilmiştir (Schmidt, “Mithra-i”). Hint Avrupalıların en eski tanrıları arasında kabul edilen Mitra, hem Hindistan hem de Mithra olarak anıldığı İran’da antlaşmalardan sorumlu bir tanrı olarak kabul edilmiştir. Mitra’nın tarih sahnesine ilk ortaya çıkışı da bir antlaşma metni ile gerçekleşmiştir. Anadolu’da çıkarılan M.Ö. XV. yüzyıla ait çivi yazılı metinlerden anlaşıldığına göre Hititlerle Mitanniler arasında

gerçekleşmiş olan bir barış antlaşmasında Varuna, Mitra ve Nasatyaslar şahit tutulmuş ve onlar adına yemin edilmiştir (Demirci, 1991: 36; Campbell, 2003: 116–117).

Zerdüşt öncesi dönemde, Hindistan'da olduğu gibi, güneş ışığı ile ilişkilendirilmiş bir tanrı olarak kabul edilen Mithra, Zerdüşt'ün İran'da ortaya çıkması ve monoteizmi vurgulaması nedeniyle diğer tanrılarla beraber kendisinin de konumu zayıflamış fakat Zerdüşt'ten sonra eskisinden daha güçlü bir konuma sahip olarak tekrar ortaya çıkmıştır.

Aslında Zerdüşt'ün Mithra'yı reddettiği dönemlerde Mithra'nın İran'daki etkisinin tamamen yok olmadığı çok zayıf da olsa etkili olduğu ifade edilmektedir. Zerdüşt'ün reddetmesine rağmen Mithra'nın varlığını devam ettirdiği, bu dönemde gizli bir mezhebin inancının merkezinde bulunduğu iddia edilmiştir (Challaye, 2002: 106). Yani Zerdüşt'ün yaptığı reforma rağmen Mithra'ya bu dönemde tapılmaya devam edilmiştir, Kuzey Batı İran'ın yüksek yerlerinde önemli bir tanrı olarak etkisini sürdürmüştür (Arendzen, t.y.: 891).

Zerdüşt sonrası dönemde ise yukarıda ifade edildiği gibi daha güçlü bir şekilde ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Ahamenişlerin (M.Ö. 550–330) ilk dönemlerine ait yazıtlarda sadece Ahura Mazda'ya "tanrıların en büyüğü" diye yakarılmışken sonraki yazıtlarda, tam olarak II. Artakserkes'in M.Ö.405-359) yazıtlarından itibaren, Ahura Mazda'nın yanında Mithra ve Anahita yerlerini aldı (Eliade, 2007: 392). Bu dönemde Ahura Mazda'ya ek olarak Mithra ve tanrıça Anahita'ya imparatorluk sülalesini ve krallığı kutsamaları için yakarılmıştır (Taraporewala, 2002: 188–189). Bu dönemde Mithra, Ahura Mazda'dan sonra gelmiş ve Tanrıça Anahita ile birlikte anılmış, Mithra, ışık tanrısı, Anahita ise su tanrıçası olarak kabul edilmiştir (Arendzen, t.y.: 891).

Yani Zerdüşt sonrasında Mithra, daha güçlü olarak çıkmış olmasının yanında yeni özellikler de kazanmıştır. Franz Cumont, bu dönemdeki Mitraizmin eski İran kabilelerinin inançlarının izlerini içinde taşımasına rağmen kendisinden daha yeni bir inanç olan Zerdüşt/Mazda inancının bir mezhebi olarak görüldüğünü belirtmiştir. Cumont, Mithra kültüründeki bu değişikliğin Avesta'nın yaptığı reformları anlamaya da yardım edeceğini ifade etmiştir. (Bkz Cumont, 1903:1).

Mithra'nın, Zerdüşt sonrası dönemde kazandığı özellikler Avesta'nın Mithra Yeşt bölümünde görülebilmektedir. Mithra Yeşt'te, Mithra'nın Ahura Mazda tarafından yaratıldığı, bin kulağı, onbin gözü olduğu ve bir *yazatalized* olduğu belirtilmektedir (Avesta, 2012: 404). *Yazata* terimi, Avesta dilinde onore edilmeye, övülmeye, "tapılmaya değer, saygı duyulan" anlamına gelmektedir. *Yazata*'ların, Ahura Mazda'nın iradesini daha ayrıntılı olarak yerine getiren bir grup küçük ruhlar veya tanrılar oldukları kabul edilmiştir. Her birinin ayrı özellikleri, kendisine adanmış ilahiler (Yeştler) nedeniyle muhafaza edilmiş olan *yazataların* önemli görevlerinden biri, sunular ve kurbanlarla onlara başvuranlara çeşitli lütuflarda bulunmak ve yardım etmektir (Avesta, 2012: 13; Tıgılı, 2004: 139).

Avesta'nın sadece Gathalar bölümünün Zerdüşt'e ait olduğunu, diğer bölümlerin Zerdüşt'ten sonra eklendiğini belirten Eliade, Mithra Yeşt'in, Mithra'nın, Zerdüşt reformundan önce bulunduğu yüksekliğe yeniden çıkarılmasını anlattığını ve gerekçelen-

dirdiğini belirtmiştir. Eliade'a göre yazar (Mithra'yı yazan), Vedalar'ın iyi bilinen isim çifti Mitra-Varuna'nın bir yansıması olarak, ilahinin sonunda iki tanrıyı *Mithra* ve *Ahura* beraber anmıştır (Bkz Mithra Yeşt, 10: 145). Eliade, bir tanrıyı, büyük tanrılar katına geçici veya kalıcı olarak yükseltmek amacıyla yapılan bu durumun dinler tarihinde sıkça görüldüğünü belirtmiştir (2007: c.I, 395).

Buraya kadar kaydedilenlerden de anlaşıldığı gibi Mithra, İran'da da, Hindistan'da olduğu gibi başlangıçta bir ışık tanrısı olarak kabul edilmiş fakat Zerdüşt sonrası dönemde, Ahura Mazda tarafından yaratılmış bir *yazata* olarak kabul edilmiştir. Buna rağmen Ahura ile birlikte anılmıştır. Kendisine zafer, bereket, adalet gibi görevler de verilen Mithra, zamanla savaş, zafer, doğruluk tanrısı olarak kabul edilmiştir. Hint Mitra'sı ile İran Mithra'sı arasındaki temel fark yeni Mithra'nın savaşçı özellikler kazanmış olmasıdır. Vedic mitolojide savaş tanrısı görevini İndra yüklenmişti. İndra aynı zamanda Mithra gibi antlaşmaları kontrol eden ve bu işle sorumlu tanrı konumundaydı (Schmidt, "Mithra-i").

Mithra, bu özelliklerinin yanında başka *yazatalardan* destek de almıştır. Mithra, savaşçıların koruyucusu, olarak yanına Verethraghna'yı/Zaferi almış, doğruluğun koruyucusu olarak Sraoşa/İlahi Yasaya itaat, Raşnu/Adalet ve Arştat/Rectitude-Sızdırmazlık ile ilintilendirilmiştir. Yine refahın dahi vasisi olarak Aşa Vahişti-Zenginlik ve Parendi-Bolluk şeklinde çağırılmıştır (Cumont, 1903: 5). Tıgılı, bu *yazataların*, aslında Mithra'nın kendi sıfatlarının cisimleştirilmelerinden oluşturulduklarını belirtmiştir (2004: 159).

2. Mithra'nın İran'dan Çıkışı

Ahemenişler döneminden itibaren yeni özelliklerle beraber tekrar güçlenmeye başlayan Mithra, ışık tanrısından savaş, zafer ve doğruluk tanrısı olmaya yöneldi. Mithra, yine bu dönemde İran dışına çıkarak diğer kültürlerle etkileşime geçmeye başladı. Mithra kültürünün İran dışına yayılmasının ve zenginleşmesinin kökeninde Antik İran'da din adamı sınıfını oluşturan *magi*'lerin misyonerlik faaliyetleri ile Perslerin zaferleri etkili oldu. Fakat bu iki unsur karşılaştırıldığında *Magi*'lerin çalışmalarının daha etkili olduğu görülmektedir. Hatta çoğu zaman Perslerin ordularından önce çeşitli bölgelere dağılmış olan *magi*'lerin bu kültü yaydıkları görülmüştür. Gezgin din adamları olan *magilerin* M.Ö.V asırda hem Mezopotamya'da hem de Mısır'da buldukları, bu döneme ait yazıtlardan anlaşılmaktadır (Dandamayev, "Magi").

Magi'ler hakkındaki ilk bilgileri Herodot aktarmış onların Medleri oluşturan sınıflardan biri olduğunu kaydetmiştir. Herodot, Medlerin Bus'lar, Paretaken'ler, Strukhat'lar, Arizant'lar, Budi'ler ve Mag'lar olmak üzere çeşitli boylardan oluştuğunu belirtmiştir (Herodot, 1991: 49). *Magilerin* inanç sistemi hakkında araştırmacıların farklı görüşleri mevcuttur. Kimileri onların Zerdüştü olduğunu kabul ederken kimileri onların Zerdüştü olmadığı sonradan bu dini kabul ettikleri ve değiştirdiklerini iddia etmiştir. Fakat *magilerin* Zerdüşt öncesi döneme ait inançları hakkında neredeyse hiçbir bilgi mevcut değildir. (Dandamayev, "Magi"; Ayrıca bkz Alıcı, 2012: 9-14).

Mecuslar, ilk dönemlerde İran'da oldukça avantajlı bir konumdaydılar. Fakat Ahemeniş imparatoru Kambis'in Mısır seferine çıktığı sırada Gautama adlı bir Mecus diğer

Mecus'ların da desteğini alarak kendisini Kambis'in öldürttüğü kardeşi Bardiya olarak tanıtmış ve tahta geçmiştir. Kambis müdahale etmek için Mısır'dan dönmüş fakat İran'a yetişmeden ölmüştür. Bardiya, birkaç ay hüküm sürmüş sonra Darius tarafından öldürülmüştür. Garhwaite, Gautama'nın gerçek Bardiya olma ihtimalinin çok yüksek olduğunu belirtir (Garhwaite, 2011: 30). Darius (M.Ö. 549–485), yönetimi ele geçirdikten sonra *magiler* İran'da barınamayacaklarını anlayıp, batıya doğru göç ettiler. M.Ö. VI. yüzyılda Darius (M.Ö. 549–485) ve sonrasında Xserses'in (hüküm: MÖ 485–465) kovuşturmalarından kaçan *magiler* bu dönemde İran'dan uzaklaşmak zorunda kaldılar (İzник, 2002: 206). Fakat Ahamenişlerin son dönemlerine ait yazıtlarda Ahura Mazda ile Mithra ve Anahita'dan da söz edilmiş olması (Taraporewala, 2002: 188-189) bu sürgünün uzun sürmediğini göstermektedir.

Magilerin İran'dan uzaklaştırılmış olmaları sonucu inançları antik dönemde büyük bir alana yayılmıştır. Cumont, Ahamenişler'den çok önce Anadolu'da Pontus, Lidya ve Kapadokya ile Levant'ta (Torosların güneyi, Mısır'ın kuzeyi, batıda Akdeniz doğuda Mezopotamya ile sınırlı olan bölgeyi belirtmek için kullanılır) *Magi*'lerin etkin durumda olduklarını ifade etmiş, İran inançlarını Ahamenişlerden önce buralara taşıdıklarını kaydetmiştir (Cumont, 1911: 143–145). Gittikleri yerlerin inançlarından da etkilenen *Magi*'ler kendi inançları ile göç ettikleri bölgelerin inançlarını birleştirmiş ve bir arada yaşatmışlardır (İzник, 2002: 206).

Magi'ler ve Mithra kültü Pers ordularının zaferleri ile de ilerledi. Persler nerede başarılı oldu ise Mithra orada daha çok etkili olmaya başladı. Bu şekilde hem Mithra kültü farklı yerlere ulaştı hem de ulaştığı yerlerin etkisinde kalarak yeni özellikler kazandı. Fakat Mithra'nın, Ahamenişler döneminde kazandığı orduların efendisi karakteri tarihin geri kalanı boyunca baskın bir özellik olarak kaldı (Willoughby, *Pagan Regeneration*).

2.1. Mezopotamya

Mezopotamya'nın coğrafi konum olarak İran'a çok yakın olması her iki bölge arasında inanç etkileşimini kolaylaştırmıştır. İran'dan çıktıktan sonra batıda ilk karşılaşılacak yerler Anadolu ve Mezopotamya olacaktır. *Magi*'ler ve Mithra kültü de bu iki bölgeye uğradıktan sonra batıya doğru yollarına devam etmişlerdir. Bu bağlamda Mithra kültürünün İran'dan çıktıktan sonra ulaştığı yerlerden biri Babil oldu. Yukarıda da ifade edilmiş olduğu gibi *Magi*'ler Ahamenişler'den önce de buraya gelmişti. Fakat Babil'in M.Ö. 538'de Ahamenişler tarafından ele geçirildikten (Robertson, 1903: 301) sonra Ahamenişler'in kışın başkent olarak kullandıkları bir yer olması dini etkileşimi güçlendirecekti (Yıldırım, 2012: 232).

Zaman içerisinde Babil, İran inançları ile Babil inançlarının birbiriyle iletişime geçtiği bir yer oldu. Taraporewala'ya göre eski çağlardan beri İran halkı hem Babilliler ve hem de Mısırlılar ile yakın ilişkiler kurmuşlardı. Böylece doğal olarak İran'ın Ari dinine bu iki ulustan etkiler gelmişti. Mitra'nın güneşle ilişkili olması ve erkek karaktere sahip olması Mezopotamya ve Mısır'da bulunan benzer inançlarla birleşerek temel özellikleri üzerine yeni şeyler eklenmesini sağladı. Böylece, Ahamenişler (M.Ö. 558–330) zamanında ve-

rimlilik tanrısı kültü Mithra, suların tanrısı Anahita'ya tapınmayla birleşti. Mithra, doğanın baba tarafını temsil ederken, güçlü bir soy sağlamak için tüm erkeklerin tohumlarını ve tüm kadınların rahimlerini arıttığına inanılan Anahita, doğanın anne tarafını temsil etti (Taraporewala, 2002: 187-188; Ayrıca bkz Jones, 1915: 753).

Bu şekilde İran ve Babil inançlarının birleşmesinde iki coğrafyada benzer inançların bulunması etkili oldu. Mezopotamya'nın Antik dönemdeki inançlarını kaydeden Kadir Albayrak, Antik Mezopotamya'da dini coğrafyayı belirlemenin zor olduğunu belirtmektedir. Burada yaşayan insanların inançlarının birbiri içine girdiğini belirten Albayrak, aynı durumun Keldaniler veya Babilliler'de de görüldüğünü kaydetmiştir. Birçok kavimde olduğu gibi su, dağ, güneş, ışık, gökyüzü vb unsurlar Keldanilerin de inanç sistemlerinde önemli bir konuma sahipti (1997: 51–52). Benzer inançlar İranlılarda da görülmekteydi. Herodot (M.Ö. 484–435), tarih kitabında Persleri tanıtırken onların güneşe, aya, toprağa, ateşe, suya ve rüzgâra da kurban adadıklarını belirtmiştir (Herodot, 1991: 59).

Bu nedenle Antik İran tanrıları ile Babil tanrıları arasında benzerlikler kuruldu. Babil'de, Güneş Tanrısı olarak kabul edilen Şamaş, Mithra'ya, Bel, Ahura Mazda'ya benzetildi. Mithra İran'da adaletin gözetleyicisi olduğu gibi Şamaş da Babil'de adaletin temsilcisiydi (Gündüz, 1998:351; Sarıkçıoğlu, 2002: 24). Ayrıca Şamaş da Mithra gibi doğudan görünmeye başlıyordu. Orduları zafere ulaştıran ve kralların koruyucusu olan bir tanrıydı (Cumont, 1903: 10). Şamaş, Babil'de elinde güneş kurs'u ile bir asa bulunduğu halde taht üzerinde oturuyor şeklinde tasavvur ediliyordu (Albayrak, 1997: 52).

Mithra kültü Babil'de Kalde'nin yıldız bilimiyle de etkileşime geçti (Gnoli, "Babylo-nia ii"). Kalde, Güney Babilonya'da bir yer; Keldaniler de bu bölgede yaşayan insanların ismiydi. Yine Kalde ismi, M.Ö. 626–539 yılları arasında hüküm sürmüş olan son Babil Krallığı'na da işaret etmektedir (Albayrak, 1997: 30). Bu nedenle Babilliler veya Keldanililer tabiri antik kaynaklarda genelde aynı topluluğu ifade etmek için kullanılmaktadır. Bilindiği gibi Keldaniler tarih boyunca yıldızbilimi ve astrolojiye katkıları ile bilinmektedirler. Bunlar insanoğlunun geleceğinin aydınlık gökyüzüne önceden yazıldığına ve kaderin, yıldızların durumlarına, yer değiştirmesine bağlı olduğuna inanmışlar, böylece astrolojinin kurulmasına yol açmışlardır (Albayrak, 1997: 38–39).

Babil'de o dönemde dini inançlar ve yıldızlarla ilgili bilgiler birbirine karışmış farklı bir inanç ortaya çıkmıştı. Elmalılı Hamdi Yazır, tefsirinde onların yıldızları tazim ettiklerini ifade etmekte, şunları söylemektedir: "Keldaniler/Gildaniler, Allah Teala, eflak ve kevakibi halk etmiştir. Fakat bu alemdeki hayır ve şerri, sıhhat ve marazı, halk ve tedbir eden bu nücmdür. Bu nedenle içinde yaşadığımız alemin yaratıcısı yıldızlardır. İnsanlığın onlara tazimi vaciptir. Sonra bu yıldızlar da Allah Teala'ya ibadet ederler ve insanlara vasita olurlar" (Yazır, t.y.: 316).

Keldanilerin astronomi konusunda çok önemli araştırmalara önderlik etmeleri tarihteki savaşlarla da sabit olmuştur. İskender tarafından M.Ö. 331 yılında Babil zaptedildiğinde Keldaniler'e ait, 1903 yıllık astronomik araştırmalarla ilgili bir takım çalışmaların bulunmuş olduğu ve bunların daha sonra Aristo'nun eline geçtiği ileri sürülmektedir

(Albayrak, 1997: 59). Keldaniler, beş gezegen ile ay ve güneşe ilahların özel tecellileri, onların tercümanları gözüyle bakarlardı. Gezegenlerden her biri bir ilaha işaret eder ve o ilahın adıyla çağrılırdı. Her gezegen ile delalet ettiği tanrı için bir renk de tahsis edilmişti. Mesela Utarit'in (Nebo) rengi mavi, Zühre'nin (İştar) beyaz, Merih'in (Nergal) kırmızı, Müşteri'nin (Marduk) erguvani, Zuhal'in (Ninip) siyah, Ay'ın (Sin) gümüş, Güneş'in (Şamas) altın renginde idi. Keldaniler, güneşin her gün başka bir noktadan doğduğuna ve bu şekilde bir yıl içinde, göğün ufkunu devr ettiğine dikkat etmişler ve 12 gezegenin hepsini ve burcu öğrenmişlerdi. Burçlara ilahi varlıklar gözüyle bakan Keldaniler, yıldızların, ilahların meramını ifade ettiklerine ve bunların hareketlerini araştırarak dünyada olacak şeylerin önceden keşf ve tahmininin mümkün olacağına inanıyorlardı (Albayrak, 1997: 61–62).

Keldanilerin bu inancının sonraki dönemlerde Mithra kültürüne de geçtiği anlaşılmaktadır. Antik İran'da Mithra inancı ile ilgili verilerde yıldızlar ile ilgili bir inanca rastlanmamışken (Jones, 1915:753), Babil'de, yıldız inançlarından etkilenmesinden sonra Mithra kültürü astronomik bir din görünümü vermeye başladı. Hatta ileriki dönemlerde erginlenme törenlerinde yıldız ve gezegen isimlerinin Mitraizm'deki yedi dereceyi ifade etmekte kullanıldığı görülmüştür.

Mitraizm ile ilgili araştırmalarda, Mithra kültürünün en önemli özelliklerinden birinin Mitraistlerin yedi dereceyi geçerek kurtuluşa ulaşacağına inanılmış olmasıydı. Bu yedi derecenin her biri bir gezegenin himayesi altındaydı. 1- Karga/ corax -Merkür/utarit, 2- Nymphus-Venüs/zühre, 3- Miles/asker- Mars/merih, 4- Leo/aslan- Jüpiter/müşteri, 5- Perses/İranlı-Ay, 6- Heliodramus-Güneş, 7- Pater/Baba-Satürn/Zuhal (Eliade ve Couliana, 1997: 251-252).

Yukarıda geçen bu tür inançlara antik İran'da rastlanmamış olması, gezegenlerle ilgili bu inançların Keldanilerden alındığını göstermektedir. Ay, Merkür, Venüs, Güneş, Mars, Jüpiter ve Satürn'den oluşan yedi kürenin yörüngeleri Dünya çevresindeki, ruhun doğmak üzere indiği yerler olarak belirlenmişti (Cumont, 1922: 106–107; Campbell, 2003: 235–236). Bu da Mithra kültürünün, Romalılar dönemindeki biçimde ortaya çıkmasının aslında Babil'de şekillenmeye başladığını göstermektedir. Robertson, tarihi detayların yetersiz olmasına rağmen Pers Mazdaizmi ile Keldani astrolojisinin bir araya gelmesinin Mitraizmi ortaya çıkardığının söylenebileceğini kaydetmiştir (Robertson, 1903: 301–301). Mithra kültürünün Babil'de yerli dinler ile Keldani teolojisi ve astrolojisi ile etkileşime geçmesinden sonra yeni bir biçim aldığı belirten Cumont'a göre ise Babil, sadece ilk adımdı. *Mağilerin Mezopotamya'yı geçmesi ve Anadolu'ya girip buradaki inançlarla karşılaşması* sonucunda Mitraizm yeni bir değişim yaşayacaktı (Cumont, 1903: 10).

2.2. Anadolu

Anadolu'nun İran'ın batısındaki ilk bölgelerden biri olduğu yukarıda kaydedilmişti. Aslında, Mithra'nın Anadolu'daki geçmişinin hem İran hem de Babil'den daha eski olduğu iddia edilebilir. Çalışmanın başında belirtildiği gibi Mitra hakkındaki en eski kaynaklardan biri, Hititler ile Mitanniler arasındaki anlaşmanın bulunduğu çivi yazılı tabletler

Anadolu’da bulunmuştur (Demirci, 1991: 36). Yukarıda verilen bilgilerden de anlaşılacağı gibi bu dönemdeki inanç ile Babil’de yeni bir şekle bürünen Mithra inancı tamamen aynı değildi. Aynı şekilde Armenia’yı Babil’den önce ele geçiren Ahamenişler’in ilk dönemlerindeki inanç ile Babil’de ortaya çıkan yeni inanç da birbirinin tamamen aynı değildi. Ahamenişlerin ilk dönemlerine ait Darius yazıtlarından bu dönemde tek tanrı inancının hakim olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle ilk dönemlerde ele geçirilen Armenia’da, Ahura Mazda’yı büyük tanrı olarak kabul eden Zerdüştilik/Mazdaizm, hakimdi. (Robertson, 1903: 301). Fakat bu inancın burada da uzun süre devam etmediği tahmin edilmektedir. Çünkü Ahamenişlerin etkisinde kalmış olması sonucu onlardaki dini değişim burayı da etkilemiştir. Bunlardan anlaşılacağı gibi Mithra üç ayrı dönemde üç farklı şekilde tezahür etmiştir. Bu üçüncü dönemde Magi’ler, Babil’den kuzeye, Anadolu’ya doğru ilerlediklerinde yanlarında farklı bir Mithra yorumu getirdiler.

Anadolu’da, Pontus ve Kapadokya’da, görünen *Magi*’ler burada yerli dinlerin zayıflamış olması nedeniyle inançlarını kolay bir şekilde benimsetme imkanı buldular. Galatya, Firigya ve Lidya’ya giren önemli miktarda *magi* burada kaldı (Willougy, *Pagan Regeneration*). Böylece Anadolu’da etkili olmaya başlayan *Magi*’ler, burada Anadolu ve Yunan inançları ile karşılaştılar. Attis ve kendisinden birçok uygulama ve pratiği almış olduğu Kibele kültleri ile karşılaşan Mithra’nın ikinci önemli değişimi de Anadolu’da gerçekleşti (Arendzen, t.y.: 892).

Attis, Anadolu’da yaygın Ana Tanrıça Kibele ile anılan bir Tanrı olarak kabul ediliyordu. Bu kültürte Kibele, toprağı ve yeryüzünü temsil etmekteydi. Attis, ise onun hem oğlu hem aşığı hem de kurbanı olarak kabul edilmekteydi. Frigyalılar, Attis’i, “papa” olarak adlandırır ve ona bir bitki tanrısı olarak taparlardı. Annesi Kibele’nin çılgınca sevgisi yüzünden Attis’in delirdiği ve bir çam ağacının altında kendisini iğdiş ettiğine inanılırdı. İnanca göre kendini çam ağacının altında öldürdüğü için bu kültürte çam ağacı kutsal kabul edilmekteydi (Eliade, 2003: 328; Ünal, 2001: 29-30). Attis için düzenlenen yıllık törenlerde bu durum bir çam ağacını süslemek ve sonra da kesmekle temsil edilirdi (Gündüz, 1998: 48). O zaman ki inanca göre Ana Tanrıça Kibele, meyvelerini insanlara ve toprağın üzerinde yaşayan diğer canlılara bağışlardı. Bu her yıl gerçekleşmek zorunda olduğu için mitolojiye göre ölmüş olan Attis’in Kibele’yi gebe bırakması için her yıl dirilmek zorundaydı. Buna göre Attis, her ilkbaharda dirilir, bu dönemde törenler ve şenliklerle Kibele ile evlendirilirdi. Bu şenliklere ilkbahar Kibele şenlikleri denilirdi (Ünal, 2001: 34-35).

Anadolu’da Kibele kültü ile karşılaşan *magiler*, Mithra kültü ile Kibele kültürünü birleştirdiler. Böylece İran ve Mezopotamya’da Anahita ile birlikte anılmış olan Mithra, Anadolu’ya girdikten sonra tanrıça Kibele ile etkileşime geçti. Kibele, Anahita’nın yerini aldı ve Mithra, Kibele ile birlikte anılmaya başladı. Bu iki kült Ahamenişler döneminde, tek bir inanç olarak varlığını sürdürdü. Mithra rahipleri, Frig rahipleriyle beraber devlet güvencesi altında güvenli bir şekilde yaşadılar. Mithra inancındaki *taurobolium*’un (kurbanın altında adayın kanla vaftiz edilmesi) da bu değişimden sonra, Kibele ile birlikte anılmaya başlanmasından sonra ortaya çıktığı belirtilmiştir (Cumont, 1911: 65-66). *Taurobolium*’da aday üzeri dallarla örtülü bir çukura çömelir ve çukurun üzerinde kurban edilen boğanın kanıyla yıkanır (Burkert, 1999: 19). Her tarafı kanla kaplanan rahip

daha sonra pıhtılaştıran kanı içerdi (Sevgi, 2006: 61). Izgaranın altında kanla yıkanan aday bu ritüelle tanrının ölümü ve dirilmesi (ya da yeniden doğması) çevresinde eklemiş, dini tören usullerini belirleyen bir senaryoya katılıyordu (Eliade, 2003: 323).

Kurban edilen hayvanın tanrıya ulaşacağı onun da bu şekilde tanrılaşacağı inancı mevcuttu. Bu nedenle kurban edilecek hayvana büyük saygı gösterilir, süslenir, hiç incitilmezdi. Kurbanın kanı bir kaptan toplanır, törene katılanların üzerine bu kutsal kandan sürülürdü. Bu kandaki Tanrısal gücün insanları kötülöklere karşı koruyacağına, onları güçlendireceğine inanılırdı. Ana Tanrıça'ya kurban edilen hayvanlar, Ana Tanrıça'nın bir parçası olacak yani Tanrılaşacaktı. O nedenle Tanrıça'nın etini yemekle insanlar da ileride Ana Tanrıça'nın bir parçası olmak istiyorlardı. (Ünal, 2001: 34–35).

Bunlardan anlaşıldığı gibi Anadolu'ya Babil'den daha erken bir dönemde gelmiş olmasına rağmen üçüncü bir sefer bu kez Babil'de yeni özellikler kazanmış olarak Anadolu'ya gelmiş Mithra, burada yerel inançlarla, Tanrıça Kibele inancıyla etkileşime geçerek yeni bir değişime uğradı. (Cumont, 1903: 16–17). Bu gelişimde daha güçlenmiş görünen Mithra, Armenia ve Kapadokya'da yerleşmiş, M.S. V. asra kadar asırlarca Anadolu'nun farklı yerlerinde varlığını sürdürmüştür. (Cumont, 1903: 11). Hatta, Armenia'da bir devlet kültürüne dönüşmüş, Armenia kralları *Mithradates* unvanını kullanmışlardır (Arendzen, t.y.: 891). Robertson'a göre, Mithradates-the justice of Mithra-Mithra'nın adaleti- ismi, Hristiyanlıktan asırlarca önce kullanılmıştı (1903: 301).

Bu şekilde İrani özellikleri temelinde saklamış olmasına rağmen Kalde, Frig ve Hint-İran sentezinden oluşmuş olan Mithra kültürü İskender'in seferleri sonucu yeni etkileşimler yaşadı. Bilindiği gibi İskender'in seferleri (M.Ö. 334–323) sonucu Yunan Medeniyeti, Anadolu ve İran'ı geçip Hindistan'a kadar ulaşmış, bu alan içindeki inançlar birbirleriyle etkileşime geçmişti. İskender'in milattan dört asır önce yapmış olduğu seferinden sonra Mithra, daha geniş bir alana yayılma fırsatını buldu. Mithra bu yeni dönemde -Helenist dönemde-, felsefi ekollerden de etkilenecekti (Beck, "Mithraism"; Cumont, 1903: 25).

Helenistik dönemden önce Mithra kültürünü Mezopotamya ve Anadolu inançları etkilemişti. Helenistik dönemde ise bu kültürün Yunan ve Roma inançlarından etkilendiği görülecektir. Bu kültürün üzerindeki dış etkiler incelenirse, Babil ve Küçük Asya/Anadolu'nun ardından Yunan ve Roma etkilerinin olduğu görülecektir (Jones, 1915: 753–756; Ayrıca Mithras ile ilgili mitoslar için bkz Jones, 1915: 757–758).

2.3. Helenistik Dönemde Mithra

Dinlerin senkretik bir biçime dönüşmesinde kültürlerin karşılaşması en büyük etkiyi oluşturmaktadır. Din ve inançların karşılaşmasının meydana geldiği durumlardan biri de tarihte gerçekleşmiş savaşlardır. Tarihte kültürlerin karşılaştığı en önemli olaylardan biri de Makedonyalı İskender ile Ahamenişlerin yaptığı savaş olmuştur. Önündeki en büyük engeli bu savaşla ortadan kaldıran İskender, daha sonra Hindistan'a kadar ilerlemiştir. Farklı kültürlerin, inançların ve düşüncelerin ortaya çıktığı bu dönemde senkretik ve gizem dinlerinin yayılması oldukça önemli ve araştırılması gereken bir konudur.

Eliade, Helenistik çağda egemen rengin dinsel bağdaştırmacılık olduğunu söyler. Tarihin değişik dönemlerinde bu tür senkretik inançlar görülmesine rağmen Helenistik

çağın diğer dönemlerden farkı bu dönemdeki akımların çapının genişliği ve şaşırtıcı üretkenliği oluşturmaktadır. Bu dönemin başka bir özelliği de kurtuluş vaad eden inançların özellikle bireysel kurtuluş vaad eden sistemlerin ortaya çıkmış olmasıdır. Bu tür akımlar da senkretik/bağdaştırmacı akımların etkisi altında gelişmişti (Eliade, 2003: 321).

Mithra kültü de bu dönemden etkilenmiş ve senkretik bir dine dönüşmüştü. İskender'in Hindistan'a kadar yapmış olduğu seferler neticesinde birçok kültür birbiri ile etkileşime geçmiş, felsefe sistemleri karşılaşmış, yeni inançlar ve yeni felsefe sistemleri ortaya çıkmıştır. Bu değişimlerden etkilenen Mithra kültürünün diğer kültürlerle karşılaşması için kesin bir tarih kestirmek oldukça zordur. Bu zorluk senkretizmin uzun bir zaman dilimini kapsaması nedeniyle daha da zorlaşmaktadır. Kültürün *magiler* gibi oldukça hareketli ve gezgin bir din adamı sınıfı yoluyla yayılmış olması tarih belirlemeyi daha da zorlaştırmaktadır. Kaynaklar incelendiğinde Ahamenişler döneminde olduğu gibi *magilerin* çalışmalarıyla yayılan bu inancın Perslerin hâkimiyetinden sonra daha kalıcı oldukları ve daha güçlü bir şekilde ortaya çıktıkları görülmektedir. Bu kültürün hızlı bir şekilde yayılmasında diğer bir etken de güneşle ilişkili olmasıdır.

Güneş tarih boyunca her zaman insanların ilgisini çekmiş, birçok kültürde tapınılan, kendisine ibadet edilen bir cisim olmuştur (Bkz Sarıkçioğlu, 2011: 48–52). Babil'de Şamaş, güneşle ilişkili iken, Yunan kültüründe Helios, güneşle ilişkili bir tanrı konumundaydı. Bu nedenle *magiler* her iki kültürle de kolay bir şekilde etkileşim kurdular. Babil'de olduğu gibi herhangi bir sıkıntı yaşamadan Yunan inançları ile kendi inançlarını birleştirdiler. Ahura Mazda, Zeus ile; Verethraghna, Herakles ile birleştirildi. Babil'de Şamaş ile birleştirilen Mithra, burada da Helios ile ilişkilendirildi. Fakat ona tabi değildi. Farsça ismi de ibadetler de hiç değiştirilmedi (Cumont, 1903: 20–22). Mithra, Roma imparatorluğuna ulaştığında ise orada Sol Invictus olarak kabul edilecekti (Cumont, 1911: 146).

Mithra inancı bu şekilde İran'dan Babil'e oradan Anadolu'ya ve Roma'ya kadar süren yolculuğunda yol üzerinde karşılaştığı dinlerle etkileşim göstermiş ve onlardan yeni şeyler almıştı. Anadolu ve Armenia'da yerel unsurlarla, Suriye'de semitik elementlerle birleşen Mithra asıl tanrı olarak kalmayı sürdürdü. Mithra'nın bu kadar hızlı şekilde yayılmasında en önemli etken Güneş ise ikinci önemli etken Mithra'nın o dönem revaçta olan tanrılar gibi kötü bir şöhrete sahip olmamasıdır. Enstet ilişkiden doğmamış herhangi bir kötü sıfat ile nitelenmemişti (Cumont, 1903: 16). O dönemde ortaya çıkmış diğer kültürlerde bu tür ilişkiler mevcuttu. Mısır'da yaygın olan İsis-Osiris kültüründe, Serapis, İsis'in erkek kardeşi ve kocasıydı, Attis Kibele'nin sevgilisi ve oğluydu. Suriyeli Baal'in de bir eşi var iken Taraporewala'nın belirttiği gibi Anahita da terk edilmişti ve bu nedenle Mithra yalnız yaşıyordu (Bkz Taraporewala, 2002: 195). Mithra iffetliydi, kutsaldı aynı zamanda verimlilik ve bereket tanrısı olarak kabul edilmişti. Bu nedenle ölçülü bir saygıyı alıyordu (Cumont, 1911: 157).

2.3.1. Mithra Kültürünün Helenistik Dönemde Etkileşime Geçtiği Gizemler

Helenistik dönemin Mithra kültü açısından bir başka önemi bu kültürün bir gizem dini de dönüşmüş olmasıdır. “Gizem” Yunanca “myein” fiilinden türeyen, “gizem” ya da

gizli tapım biçimi anlamına gelen "mysterion" sözcüğüyle karşılanır. Metinlerde genellikle, sözcüğün çoğul biçimi olan "gizemler", "gizemli dinler" anlamına gelen "mysteria" daha fazla kullanılmıştır (Dürüşken, 2000: 43–44).

Yunanca, myein, myesis, mysteria, sözcükleri, Latinceye "initia, initiare, initiatio" İngilizceye "initiation" olarak, İngilizceden Türkçeye "Erginlenme" olarak geçmiştir. Buradan, gizemlerin birer erginleme töreni, gizemlere kabulün ve katılımın başlangıçta yerine getirilmesi gereken belli bir kişisel ayine bağlı tapınmalar olduğu anlaşılmaktadır. Gizlilik ve çoğu zaman gece oturumu bununla birlikte bulunur (Burkert, 1999: 22). Kişinin kendi kararıyla seçtiği tanrıya yaklaşarak ruhunu arındırmasına olanak tanınması açısından bireysel bir din biçimi olan gizem dinleri, tapınanların ölümsüzlüğü başarabilmelerine yardımcı olması, ölümden sonra kutsal bir yaşam için söz vermesi, tapınanların içinde farklı heyecanlar uyandırması ve her şeyden öte, gizemli yanını sadece dine kabul edilenlere öğretmesi onları ilginç ve çekici kılan yanlarıdır (Dürüşken, 2000: 47). Muhtevası sadece üyeliğe kabul edilmiş kimselere bildirilmiş olan, özel ve gizli bir yapıya sahip bu dinlerin diğer bir ortak özelliği de, üyeliğe kabul edilenleri tanrı ile birlikte iştirak ettiklerine inanılan kutsal yemek idi (Bkz Sharpe, 2000: 77–78). Gizem dinlerinin genel özelliklerinin yanı sıra, her birinin kendine özgü bir içeriği ve kendisini benimseyenlerin istekleriyle ve inançlarıyla örtüşen bir amacı vardır (Dürüşken, 2000: 60).

Mithra kültürünün bu dönemde etkilendiği gizemlerden biri Demeter ve Persephone ile ilişkilendirilen Eleusis Mysteria'larıdır. Eleusis, Atina yakınlarında deniz kıyısında kurulmuş bir kasaba idi (Houle, 2001: 61). Antik çağın en meşhur törenleri burada düzenlenirdi. Eliade, bu törenlerin M.Ö. XV. yüzyılda başlamış olduğunu kaydetmektedir. Yaklaşık iki bin yıl boyunca Eleusis Mysteria'ları kutlandı. Atina'ya komşu olması ve bu kentin sağladığı koruma Eleusis mysteria'larının tüm Helen dini hayatının merkezine oturmasını sağladı (Eliade, 2007: 362). Bu törenlere Bütün Yunanistan'dan ziyaretçi gelmesine ve büyük törenler düzenlenmesine rağmen "gizem/sır törenleri" olması nedeniyle törenlerin içeriğinin ne olduğu tam olarak bilinmemektedir (Houle, 2001: 61).

Bu törenlerin, Zeus ve Demeter'in kızları Persephone'un, Hades tarafından yer altına kaçırılması ile başladığına inanılır. Mitosa göre; Tanrıça Demeter ile Zeus'un kızı Persephone'la evlenmek isteyen Hades, Zeus'tan Persephone'yi eş olarak istemiş, Zeus, onun bu isteğini onaylamıştır. Fakat Demeter'in, bu evliliğe karşı olacağını bilen Zeus, Hades'in Persephone'yi toprağın derinliklerine kaçırmasına yardım etmeye karar verir. Zeus, toprak ana Gaia'dan, Persephone'nin dolaştığı yerlerde güzel çiçekler açmasını istedi. Persephone ve arkadaşları bu çiçekleri toplarken, arabasıyla yeraltından çıkan Hades, Persephone'yi alıp yeraltına kaçırdı. Bunu duyan ve çok üzülen Demeter, insan kılığında dokuz gün aralıksız bir şekilde kızını aradı. Fakat onuncu gün Güneş Tanrısı Helios'tan gerçeği öğrenirdi (Houle, 2001: 66–67 mitosun tamamı için aynı kitap 63–71).

Artık yalnız yaşayan Demeter, uğradığı her yerde insanlara ekinlerin ve harmanın sırlarını öğretti. Eliade'ın aktardığına göre Demeter daha sonra Eleusis'e yöneldi. Orada kendisine kral ve kraliçenin çocuğuna bakması teklif edildi. Çocuğa uzun bir süre ba-

kan Demeter, Demophon isminin verildiği küçük prensi çok sever ve onu ölümsüz biri yapmaya karar verir. Fakat Demophon'un annesinin bir akşam bebeğini közler içinde görmesi ve dövünmeye başlaması bu kararı boşa çıkardı. Bebeği için ağlayan kraliçeye kızan Demeter gerçek kıyafetiyle karşılarna çıktı. Onlara Eleusis'te bir tapınak yapmalarını söyledi. Orada ritüellerini bizzat öğretecekti. Daha sonra saraydan ayrıldı. Tapınağın yapımı bitince kızı Persephone'yi görme isteğiyle yanıp tutuşan Demeter içeri girdi. Tapınağa girmesi ile beraber yeryüzünü kırıp geçiren kuraklık başladı. Zeus, Demeter'e ulaklar gönderip tanrıların arasına dönmelerini istedi (Eliade, 2007: 358–359).

Demeter, kızı geri dönmezse, Olimpos'a adım atmayacağını bitkilerin büyümesine izin vermeyeceğini bildirdi. Bunun üzerine Zeus, Hades'ten Persephone'yi geri getirmesini istedi. Bu isteğe boyun eğmek zorunda kalan Hades, yine de Persephone'nin ağzına bir nar tanesi koymayı ve ona yutturmayı başardı; böylelikle Persephone, her yıl dört ay boyunca Hades'in yanına dönmek zorunda kalacaktı. Demeter, kızına kavuştuktan sonra tanrıların yanına dönmeyi kabul etti ve yeryüzü yeniden yeşillendi. Tanrıça Olimpos'a dönmeden önce ritüellerini açıkladı ve *mysteria*'larını çevresindekilere öğretti (Eliade, 2007: 359). Bu gizemlerin temeli hem iki tanrıçanın bir araya gelmesi hem de Demeter'in, Demophon'u ölümsüzleştirme çabasının uğradığı başarısızlığın bir devamı olarak açıklanır (Eliade, 2007: 359). Mitosa göre Demeter, Persephone'nin her yıl yer altında kaldığı süre içerisinde bitkilerin büyümesini durdurmaktadır. Bu yüzden her yıl onun yeryüzüne çıkışı, baharın başlangıcını oluşturur (Gündüz, 1998: 305).

Diğer bir mitos olan İsis-Osiris'te de Eleusis *Mysteria*'ları ile Kibele ve Attis mitosunda olduğu gibi ölen-dirilen tanrı inancı vardı. Buna göre Osiris, Mısır'ı yönetirken gösterdiği güç ve adaletle meşhur olmuş efsanevi bir kraldı. Erkek kardeşi Seth, ona tuzak kurup öldürdü (Eliade, 2007:123). Osiris'in eşi, büyücü İsis, ölü Osiris'ten hamile kalmasını başardı. İsis, cesedi gömdükten sonra Nil deltasına sığındı; orada sık papirüs kümeleri arasına gizlenip oğlu Horus'u dünyaya getirdi (Horus, Eski Mısır'da Güneş Tanrısıdır, (Gündüz, 1998: 173)). Horus, büyüyünce amcası ile kavgaya tutuştu. Başlangıçta Seth onun gözünü çıkarmayı başardı, ama kavga sürdü ve sonunda zaferi Horus kazandı. Gözünü geri aldı ve onu Osiris'e sundu. Osiris böylece hayata geri döndü (Eliade, 2007: 123).

Eleusis, Attis ile İsis-Osiris gizemleriyle etkileşime geçen Mithra'nın, bu kültürden hangi uygulamaları aldığı tam olarak anlaşılmamıştır. Fakat Kibele dahil bu kültürle etkileşime geçtikten sonra iki önemli özellik kazanmıştır. Bunlardan birincisi bir gizem dinine dönüşmüştür. Fakat bunun tam olarak ne zaman gerçekleştiği belirlenememiştir. Yani Mithra kültürüne ait gizemlerin Helenistik dönemde ortaya çıktığı anlaşılmış olmasına rağmen tarihini belirlemek çok zordur. Burkert, Mithras'a özgü gizemlerin izlerine M.Ö. 100. yıldan önce rastlanmadığını, bu gizemlerin tam olarak nasıl oluştuğu ve İran geleneğiyle ilişkisinin tam olarak ne olduğunun hâlâ çözülmeyi bekleyen sorular olduğunu belirtmiştir (Burkert, 1999: 20). İkinci özellik Helenistik dönemin sonunda Mithra'nın insan şeklinde bir tanrı olarak tasavvur edilmeye başlanmış olmasıdır. Herodot'un Persler hakkında verdiği bilgilerden İranlılardaki tanrı anlayışında antropomorfik bir yaklaşımın olmadığı bu nedenle tanrı heykeli yapmadıkları anlaşılmaktadır. Herodot İranlıların

tanrı heykeli, sunak, tapınak yapmadıklarını, bunun onların tanrılara insan biçimi ya-
kıştırmamış olmalarından kaynaklanmış olabileceğini belirtir (Herodot, 1991: 59). Fakat
yukarıda ismi verilen Demeter, Persephone, Kibele ve Attis ile İsis-Osiris, mitoslarında
insan şeklinde tasavvur edilen, ölen ve dirilen tanrılar görülmektedir. Bu kültlerle karşı-
laşmasından sonraki dönemlerde Mithra, insan şeklinde tasavvur edilen bir tanrı olarak
görülmemektedir.

Böylece Helenist dönem boyunca Mitraizm, Anadolu'da ve son olarak imparatorluk
döneminde nihai şeklini aldı. Helenistik kültürle Mithra'nın karşılaşması sonunda Mithra,
insan şeklinde bir tanrı görünümünde ortaya çıktı. Böylece doğu hayali olan belirsiz
kişileştirme tamamen batı zevkine hitap edecek şekilde kesin halini almış oldu. Standar-
dize edilmiş Mithra, İran kökenli din ile sanat ve efsane karışımı sonucu ortaya çıkmış bir
Helenist ürün olarak ortaya çıktı (Willoughby, "Pagan Regeneration").

2.3.2 Mithra ve Felsefe Ekolleri

Helenistik dönem, gizem dinlerinin ve senkretik dinlerin artmasının yanında değişik
felsefe sistemlerinin de ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu felsefe sistemleri dini akımları
da etkilemiştir. Mitraizm de felsefik ekollerden payını almış bu dönemde özellikle
Stoacılıktan ve Pisagorculuktan etkilenmiştir (Beck, "Mithraism"; Cumont, 1903: 25).
Bunlardan Stoacı felsefe Mithra'ya inananların yaşadığı yerlerden biri olan Tarsus'a o
dönemde hakimdi. Bu nedenle Stoacılıkla Mithra kültü birbirinden etkilendi (Dürüşken,
2000: 150).

Stoacılık M.Ö. 336–264 yılları arasında yaşamış olan Zenon tarafından kurulmuş ve
Hellenistik dönemde etkili olmuş bir felsefe okuludur (Cevizci: 2000: 888). Panteist bir
anlayışı benimseyen Stoacılara göre Tanrı şekil verdiği maddeden ayrı bir varlık değildir.
Tanrı, maddi bir yapıdadır. Stoacılar, Herakleitos'tan dünyanın ana maddesi olarak ateş-
le logos öğretisini almışlardı. Bu düşünceyi panteist bir biçimde yorumlayan Stoacılara
göre Tanrı, evren düzenine içkin olan, etkin ateştir, bununla birlikte o, aynı zamanda
cisimler dünyasını meydana getiren öğelerin kendisinden çıkmış olduğu ilk kaynaktır.
Bu öğeler, Tanrıdan doğar ve daha sonra yeniden tanrıya dönerler, öyle ki evrendeki her
şey ya da ilk ateş –yani kendi içinde ve kendi başına Tanrı – ya da farklı halleri içinde
Tanrıdır.(Cevizci, 2010: 149–150).

Evrenin tek canlı bir organizma, rasyonel bir bütün olarak görülmesini talep eden
Stoacılar, bu bütünün bir parçası olan insanın, bütünün amacına uygun bir biçimde dav-
ranması, en yüksek yetkinliğe ulaşmanın yollarını araması gerektiği sonucuna vardılar.
Stoacılara göre, insanın doğaya uygun hareket etmesi, doğadaki düzene uygun olarak,
kendi ruhunu düzene sokması ve doğanın logos ya da evrensel akıl tarafından yönetilme-
sine benzer şekilde aklın yönetimi altına girmesi, iradesini aklın denetimi altına sokma-
sı gerekiyordu. Mutluluk, doğal yaşamdan, doğaya uygun yaşamadan, insan eyleminin
doğal yasayla uyuşmasından, insanın iradesinin Tanrının iradesine uygun düşmesinden
meydana gelir. Stoacılar için doğaya uygun yaşam, doğadaki etkin ilkeye, insan ruhunun
da kendisinden pay aldığı logosa uygun yaşamdır (Cevizci, 2010: 151).

Mitraizmin yaratılış miti ile Stoacılığın yukarıda anlatılan panteist dünya görüşü arasında benzerlik vardır. Dünyanın yaratılışı, insanın dünyaya geliş sebebi ve içsel yolculukla nasıl daha iyi bir insan olacağına dair anlatımları bu felsefe ile benzeşiyordu. Mithra yaratılış mitinde tanrı Mithra'nın boğayı öldürmesi bu boğadan diğer canlıların yaratılması benzerlik göstermektedir. Yine İran mitolojisinde de ateşin kutsal kabul edilmesi etkileşimi kolaylaştırmıştır. İran toplumlarında ateşin su gibi, bütün canlıların varlıklarını borçlu oldukları bir nesne olarak bilinmekteydi. Avesta'da beş tür ateşten söz edilip her birine tek tek selam gönderilir: Birinci ateş, *ateş-i behrâm* olarak bilinen ve ateşgedelerde bulunan büyük ateştir. İkinci ateş canlıların bedenlerindedir. Üçüncü ateş bitkiler ve odunlarda bulunur. Dördüncü ateş bulutlardadır, yıldırım ve şimşekler veya Teşter'in gürzünden sıçrayan ateştir. Beşinci ateş, sonsuz varlığı bulunan arşta ve Ahura Mazda'nın karşısındadır (Yıldırım, 2008: 95-96).

Mithra, Stoacılığın ahlaki konulardaki felsefi öğretilerini de aldı. Bunlardan sonra Mithra, Roma'da üst kesimin inancı haline gelecekti. Bu öğretiler, Roma'da hem Romalı eğitilmiş sınıfın düşünsel dünyalarını tatmin ediyor hem de manevi bir huzur vererek Roma Dininin açık bıraktığı maneviyatın yerini dolduruyordu (Sevgi, 2006: 63).

Stoacılar'ın başka bir düşüncesi ise kent ile evren arasındaki benzeşmeyi göstererek, bireyi ön plana çıkarmalarıydı. İskender'in çağdaşı olan Diogenes, kendisinin bir "kozmpolites" –bir dünya yurttaşı olduğunu açıklamıştı (başka bir ifadeyle kendini hiçbir kentin, hiçbir ülkenin yurttaşı olarak görmüyordu). Stoacılar, bütün insanların toplumsal kökenleri ve coğrafi konumları ne olursa olsun kozmopolai –aynı sitenin, kozmosun yurttaşları- olduğu düşüncesini kabul ettiler. Zenon ilk eserlerinden olan Devlet'inde, artık ayrı devletlere bölünmeyecek tek bir tanrısal yasaya tabi, herkesin yurttaş ve birbirlerinin uzuvları olduğu tek bir büyük kentin, insan yapısı yasalarla değil kendi gönüllü katılımlarıyla, rızalarıyla veya Zenon'un ifadesiyle "Aşk"la bir araya geleceği bir dünyanın düşünüyü kuruyordu (Eliade, 2003: 236).

Stoacılıktaki bu düşünce Mithra'yı daha güçlü ve evrensel hale getirdi. Aslında *magilerin faaliyetleri düşünüldüğünde onların asırlar öncesinden belli bir ırkın mensubu olarak hareket etmedikleri anlaşılacak, gittikleri her yerde kendi inançlarını buldukları yere uyarladıkları ve oranın yerel inançları ile birleştirdikleri görülecekti. Özellikle İskender'in seferinden sonra bütün doğu kökenli inançlar gibi Mithra da evrensel özellikler taşımaya başlamıştı. Özellikle imparatorluk döneminde tüm doğu tapımları gibi Mithra da artık etnik bir niteliğe sahip değildi. Bu inançların yapıları ve içerdikleri kurtuluşçu öğretiler evrenselci hedeflere yönelme iddiasındaydı (Eliade, 2003: 323).*

Stoacılık dışında, Mithra'nın etkilendiği diğer bir felsefi ekol ise Pisagorculuk'tu. Mitraizmin, İran ve Semitik inançlar ile Stoacılık ve Pisagor felsefelerinin bir araya gelmesi ile ortaya çıktığını belirten Cumont'a göre Mitraizm Pisagorculuk'tan da etkilenmiştir (Cumont, 1922: 37–38). Gizem özellikleri taşıyan felsefi bir düşünce olan bu akım adından anlaşıldığı gibi Pisagor'a dayanmaktadır. Pisagor, M.Ö. 580–500 yılları arasında yaşamış bir filozoftur. Güney İtalya'da bir şehirde gizli bir dini tarikat kurduğu, ruh göçü-

ne inanan ve disiplinli, perhizli bir hayat süren Orphiklerin etkisinde kaldığı belirtilmiştir (Gökberk, 1999: 29). Pisagorcucu gelenek içinde yer alan filozoflar sadece bir felsefe okulu değil fakat daha ziyade dini bir tarikat ve hatta politik bir örgüt ya da cemaat meydana getirmişlerdi (Cevizci, 2010: 42). Pisagorculuğun bu özelliği Mithra kültürünü de etkilemiş, Mithra, ilerde de görüleceği gibi artık mağara veya kapalı yerlerde toplanan kişilerin ortaklaşa ibadet ettikleri bir gizem dinine dönüşmüş, sonunda senkretik bir gizem dini olarak ortaya çıkmıştır.

Böylece Mithra kültürü, Helenistik dönemde Anadolu'da kurulan krallıklarda, zamanın taleplerine göre farklı bir inanç haline dönüşmeye başladı. Stoacılık felsefesinden etkilenme sonucu bu krallıklarda bir ırkın dini karakteri olma özelliklerini kaybetti. Kibebe ve Demeter kültleri gibi, birey olarak erkeklerle hitap etti. Sadece erkeklerin ve özel katılım şekilleri ile girebildiği bir inanç haline dönüştü (Willoughby, "Pagan Regeneration"). Bu dine giren kişiler yeniden ölüp doğduklarını temsil eden törenlerden geçtiler. *Taurobolium* töreninde ızgaranın altında boğa kanı ile yıkanan kişinin ölüp yeniden dirildiğine inanıldı. Bu tören kanla dünyaya gelen insanın yeniden kanla dünyaya gelişini temsil etmekteydi (Eliade, 2003: 323–324).

İlk bakışta Darius'un İskender'e yenilmesinden sonra bu inancın yok olması veya zayıflaması gerektiği düşünülebilir oysa tarih bu tahminin tersinin gerçekleştiğini göstermiştir. Bu yenilgiden sonra Pontus, Kapadokya, Armenia ve Komagene gibi Ahamenik döneminin etkisinde kalan yerler ile Bergama ve Antakya'da Mithra'ya resmi bir kült gibi bakılmıştı (Willoughby, "Pagan Regeneration"). İskender'in kurduğu imparatorluğun dağılmasından sonra Kapadokya'da Kommagene'de Pontus'ta kurulan krallıklar Ahameniş sultanlarıyla ilintili olduklarını, Kyros ve Darius sülalesinden geldiklerini iddia ettiler ve Antik Ahameniş inançlarını ve âdetlerini canlı tutmaya çalıştılar. Anadolu'da kurulmuş bütün krallıkların hükümdarları Mithradates (Mithrad) adını taşıdı. Bir dönem (yaklaşık M.Ö. 130), İran'daki hükümdarlar da bu adı taşıdı (Taraporewala, 2002: 189). Cumont, bu şekilde hayali soy bağlantısıyla Ahameniş'lere dayandırılan Pontus, Kapadokya, Armenia ve Kommagene krallıklarında Mithradates isimine sık rastlanmış olmasının, bu kralların Mithra'ya bağlılığını gösterdiğini belirtmiştir (1911: 143). Cumont, Mithra'nın Bergama ve Antakya'nın da içinde bulunduğu değişik bölgelerde buranın yerel inançları ile İran inançlarından oluşan yeni bir akım olarak doğduğunu, zafere ulaştıran, haklarını koruyan, gözeten bir tanrı olan Mithra'nın buralarda diğer tanrıların hepsinden daha fazla tercih edildiğini belirtmiş, kralların Mithradates adını kullandıklarını kaydetmiştir (1903: 12–13).

Mithra, bu dönemde, Anadolu'da Zeus'la özdeşleştirilen Ahura Mazda gibi insan şeklinde tasavvur edilmiş bir tanrı olarak ortaya çıkmıştı. Bu durum o dönemden günümüze kalmış kalıntılarda da görülmektedir. Bugün Adıyaman sınırları içinde bulunan Nemrut Dağı'nda o dönemden kalan Zeus-Oromasdes/Ahura Mazda ile Yunan güneş tanrısı Helios ile özdeşleştirilmiş Mithra'ya ait heykeller ve figürler mevcuttur (Başgelen, 2005: 102–108). Anadolu'da yaşanan bu gelişmeler nedeniyle olsa gerek Roger Beck, Mithras sırlarını Kommagene krallığına dayandırmakta Mithra sırlarının orada yattığını iddia

etmekte, kültün Ti. Cladius Balbillus adlı bir astrolog-politikacı tarafından kurulmuş olduğunu söylemekte İran Mitraizmi ile Roma Mitraizmi arasındaki bağın Kommagene Krallığı olduğunu belirtmektedir (Beck, 2006: 227).

Buraya kadar anlatılanlar özetlenecek olursa Mitraizm, İran Mithra'sı, Keldani yıldızbilim, Anadolu yerel kültürlerinin oluşturduğu senkretik bir akım olarak ortaya çıkmış Hellenist dönemde ise bir gizem dini olarak kuruluşunu tamamlamıştır. Roma Mitraizminin, İran Mazdeizminin Romalılaştırılmış hali olduğunu belirten (Beck, "Mithraism") Cumont'a göre Zerdüştilikte bir mezhep olarak ortaya çıkan bu inancın İtalya'daki şeklini tam olarak ne zaman aldığını tespit etmek zordur. Yapılabilecek şey bu inancın gittiği yerlerde aldığı şekli ve etkilenmiş olabileceği özellikleri tespit etmektir (Cumont, 1903: 15–16). Bu kültürün zamanla Zerdüştlükten ayrı bir inanç sistemi haline geldiği, bunun nedenleri hakkında değişik iddialar ortaya atıldığı, *Yazatas* "tapınanlar" diye bilinen melekler düzeninin en büyüğü olan Mithra'nın, asıl şeklini Helenistik dönemde Mithra kültürü olarak tamamladığı belirtilmiş, bu nedenle Mitraizmin, Hellenistik çağda gelişmiş Zerdüştü bir sapkınlık olarak tanımlandığı kaydedilmiştir. (Campbell, 2003: 235- 236).

Cumont, senkretik bir oluşuma dönüşmüş bu kültürün oluşmasını şu şekilde betimlemiştir: "Mazda tabakasının üzerine Semitik tortular ve Anadolu'nun lokal inançları eklenmiştir. Sonra bu verimli topraktan Helenist fikirler sağlam bir gövdeye sahip Mitraizmin yetişmesini sağlamıştır. Farklı unsurları içinde barındıran bu kompoze din, Helenist çağda Kilikya'da/Tarsus'ta, Kapadokya'da, Pontus'ta ve Armenia'da gelişti ve kendisine inananlar Anadolu'nun her yerinde görülmeye başladı. Fakat Anadolu yerine Roma'da bir imparatorluk dini haline geldi." (Cumont, 1903: 31; Küçük Asya, yani Anadolu'da Mitraizmin yayıldığı yerler için bkz Güran, 2010: 18–55). Mitraizm, Anadolu'nun yerli kültürleri dahil olmak üzere, Semitik teoloji ile Pers inançların bir kombinasyonu ile kurulmuşken (Cumont, 1911: 148) Mithra'nın doğduğu topraklarda ise farklı bir yöne doğru ilerlemişti. "Görünmez Tanrı" Mitra'ya tapınma yerini Ari Verethraghna'sı, Sasani Behram'ı "savaşların ve zaferin tanrısı"na bırakmıştı (Taraporewala, 2002: 193–194).

3. Mitraizmin Roma İmparatorluğuna Gelişi

Mithra kültürünün yayılmasını, diğer dinlerle etkileşim gösterdiği dönemleri saptamaktaki karışıklık ve zorluk Mithra'nın Roma'da ortaya çıktığı dönemi belirlemede görülmemektedir. Mitraizmin Roma'da görülmesi, farklı dönemlerde yaşanan savaşlar sonucu gerçekleşmiştir. Plutarkhus (M.S. 46–120) , Mitraizmin Roma imparatorluğunda yayılmasının Kilikya'nın Pompeus tarafından alınmasıyla başladığını belirtmiştir. Plutarkhus, kendi zamanına kadar süren gizli Mithra ritlerinin ilk defa Kilikyalılar tarafından tesis edildiğini belirtmiştir. Akdeniz'de terör estiren, kutsal yerleri yağmalayan bu korsanlar, arkalarında yenilmez tanrı Mithra'nın gücü olduğuna inanmakta, kendilerini, yenilmez tanrının bağlıları olarak kabul etmekte, zaferin her zaman kendilerine ait olacağına inanmaktaydılar. Plutarkhus'a göre Mithra'ya tapınan bu korsanların Roma'ya yenilmesi ve aralarında Roma'ya getirilenlerin olmuş olması bu kültürün Roma'ya gelmesini sağlamıştır (Willoughby, "Pagan Regeneration").

M.Ö. 63'lerde Pompeus tarafından alındığında Kilikya/Antakya, İran'dan gelen çiftçilerin yerleştikleri bir yer olmuştu. Bu çiftçiler buraya İran'dan kendi inançlarını da taşımıştı. Romalıların Kilikya'da etkileşime girdiği Mithra kültü, antik Mithra kültürünün dışında İran, Mezopotamya ve Anadolu inançlarının birleşiminden oluşmuş senkretik bir inanç sistemiydi. Roma'dan önce Yunanlılar da bu kültü kendi usullerine göre değerlendirmiş ve kendi gizemlerinden kimi ritüelleri de benimsetmişlerdi. Bütün bu özelliklerine rağmen özü İranlı kalmıştı. Taraporewala'ya göre bu inanç Zerdüşt'ün öğrettiği Mazda tapınmasıydı, ama zamanın akışında oldukça değiştirilmiş ve Zerdüşt öncesi "doğaya tapma" dinine yaklaşmıştı (Taraporewala, 2002: 190–192).

Romalıların, bu dinle diğer bir karşılaşması, Tarajanus zamanında (M.S. 53–117) oldu. Roma ordusu bu dönemde İranlılarla, Fırat kıyılarında yüz yüze gelmiş, Fırat'tan Armenia'a kadar yayılmış, Pontus ve Kapadokya ile sıkı ilişkiye girmişti. Buralardan İran düşünce ve kültüründen etkilenmiş olarak dönen Romalı askerler gittikleri her yere İran düşüncelerini taşıdılar. Bu şekilde Mithra kültü kısa zamanda Roma İmparatorluğu'nun her köşesine yayıldı (Taraporewala, 2002:190; Cumont, 1903: IV). Böylece Helenist dönem boyunca Batı'da çok az bilinen bu kültü birinci yüzyılın ortalarında Roma ve İtalya'da popüler oldu. Willoughby'ya göre Tarsuslu Pavlus imparatorluk kenti Roma'ya Hıristiyan İncil'ini getirmeden tam bir yüzyıl önce, Mithra kültü Kilikyalı hemşerileri yoluyla Roma'da tanıtılmıştı. Pavlus, Roma'ya geldiği zaman, İran tanrısının dini *Roma'nın* bilinen en iyi dini olmuştu (Willoughby, "Pagan Regeneration").

Mithra dini için askerler en büyük misyoner olmuştu. Köleler gibi Anadolu'dan gelen askerler yoluyla taşınan bu din çok hızlı bir şekilde yayılmıştı (Willoughby, *Pagan Regeneration*). Mithra kültü, M.S. I. yüzyıldan itibaren Romalı askerler ve Magiler (Challaye, 2002: 106) tarafından imparatorluğun ulaştığı sınırlara bağlı olarak farklı birçok bölgeye yayıldı (Jones, 1915, 755). İkinci ve üçüncü yüzyıllarda birçok kimse bu dine girdi. O kadar ki son Roma imparatorlarından birçoğu, Commodus'tan (M.S. 180–192) Julianus'a (M. 361–363) kadar bu inancı benimsemiş (Campbell, 2003: 242–243), Hıristiyanlığın ortaya çıktığı ilk dönemlerde batı dünyasının neredeyse en evrensel dini olmuştu (Robertson, 1903: 289). Bu dönemde Mithra'nın etki alanı İndus nehrinden İngiltere'ye kadar yayılmıştı (Willoughby, "Pagan Regeneration"). O dönemde Karadeniz kıyılarından İskoçya dağlarına, oradan Sahra çölüne kadar Mitraist yapılara rastlamak mümkündür (Cumont, 1903: 43).

Bu din o kadar çok kabul gördü ki, Romalılar 25 Aralık'ta Mithra festivalini kutlama-ya başladılar (Cassel, 1888: 360). İran'da Mithra'nın doğum günü olarak kabul edilen bu tarih Avrupa'ya taşındıktan sonra Hıristiyanlığa Hz İsa'nın doğum gecesi olarak geçmiş ve kutlanılmıştır. Hıristiyanlığın yayılması ile birlikte Mihr gelenekleri ve ayinleri bu dinin bağlıları tarafından beğenilince, Mitraistler tarafından dünyanın son zamanlarında insanlığı kurtaracağına inanılan Mihr'in doğumu Mesih ile ilişkilendirilmiştir. Bu gün, doğuda Hıristiyanlığın yaygınlaşmasıyla İran'a tekrar Şeb-i Yelda olarak dönmüştür (Nimet Yıldırım, 2008: 724). Mahmut Aydın, Mitra'nın, doğum günü olarak kutlanan 25 Aralık gününün, İsa'nın doğum gününe; pagan inancında güneşin övüldüğü gün olan

Pazar'ın, İsa'nın anıldığı kutsal güne dönüştürüldüğünü belirtmiştir (2010: 337). Bu ve başka özelliklerinin benzeşmesi nedeniyle Hıristiyan inancının Mithra inancından etkilendiği de belirtilmiştir (Conybeare, 1914: 10,19,29,48,70,143).

Mithra'nın Roma'da bu kadar hızlı bir şekilde yayılmasının nedeni o dönemdeki Roma dininin yetersizliğine dayandırılmıştır. Antik Roma dini, sadece dünyaya hitap etmekteydi. Ayrıca, dini bir kurumdan ziyade siyasi bir müessese konumuna gelmişti. Bu nedenle herhangi bir dinde bulunabilen heyecan ve maneviyattan yoksun gayesiz bir konuma düşmüştü (Çelik, 1988: 213). Devlet dininin tanrılarını yatıştırmak amacıyla belli başlı kurallar dizgesi içinde yapılan ayinler ve diğer dini uygulamalar, bu tanrılarının, tapınanların ahlaki karakteriyle ilgilenmeyip sadece sağlık ve refahın sürekliliğiyle uğraşması, zamanla halkın bireysel din gereksinimini körükleyen nedenlerin başında gelmiş ve onları dış dünyanın tanrılarına ve tapım biçimlerine yöneltmiştir. Bu yönelim, Roma'nın Akdeniz'de kazandığı zaferler sırasında karşılaştığı yeni din ve kültürleri tanıdığı dönemde gerçekleşmiştir. Üstelik bu sırada ülkede siyasi kargaşalıklar, huzursuzluklar, suikastlar hüküm sürmekteydi. Bunlar yetmiyormuş gibi Carrhae/Harran'da Roma ordusu İranlılara yenildi. Bu yenilgi bardağı taşıran son damla oldu. Romalı yurttaşlar güvencelerini etik felsefede veya yabancı dinlerde aramaya başladı. Bu dönemde felsefe alanında Epicuros ve Stoacılar, din alanında ise doğudan gelen ve Roma ile Roma'nın batısına yayılan gizem dinleri takip edildi (Dürüşken, 2000: 43–45).

Mithra'nın yayılmasının bir nedeni de güneş ile ilişkili olmasıdır. Roma'da Güneş tanrısı olarak kabul edilen Sol ile birleşmiş, (Sarıkçıoğlu, 2011: 50) Mithra merkezli olarak şekillenmiş bu kült, Roma'da "*Deus Sol Invictus Mithras*" olarak yani *Yenilmez Güneş Tanrı Mithras* olarak isimlendirilmiştir (Beck, "Mithraism"). Geçmişte bu kültü belirtmek için "the mysteries of Mithras"; Mithras'ın Sırları veya "the mysteries of Persian" tabirlerinde geçen "mysteria" tabiri de ilk defa Roma İmparatorluğu döneminde kullanıldı. Modern dönemlerde ise bu kültü belirtmek için Mitraizm tabiri kullanılmaya başlandı (Beck, "Mithraism").

Mitraizmin kabul görmesinin nedeni de Mithra'nın asırlarca savaş tanrısı olarak kabul görmesi ve savaşçı özelliklere sahip olmasıydı. Çünkü Mitraizm, ağırlıklı olarak savaşçıların diniydi. Bu dindeki aşamalar arasında *miles-asker* olması bunu göstermektedir (Cumont, 1903: 40). Roma döneminde de savaşçı özellikleri ile ön plana çıkan Mithra, Roma ordusu içerisinde büyük bir kabul gördü. Hatta Mithra, daha sonraları Roma imparatorluğunun koruyucusu kabul edildi (Cumont, 1911: 150). M.S. 367'de Tuna üzerindeki bir tapınağın en kutsal yeri, Mithra'ya "imparatorluğun koruyucusu" olarak adanmıştır (Taraporewala, 2002: 192).

Mitraizmin, Roma'da özellikle askerler arasında yayılmasının başka bir nedeni de bu kültürün doğruluk ve cesareti, yiğitliği öven özelliklere sahip olmasıydı (Arendzen, t.y.: 891). Bu yönüyle Roma askerlerinin, disiplin duygusu ve yiğitliğine hitap etmişti. Taraporewala'ya göre yasayı, düzeni ve disiplini seven Roma düşüncesi, Perslerin disiplini verdikleri önem ve uyguladıkları şiddetten özellikle etkilenmişti. Persler dünya fatihleriydiler ve böylece kendine hakim ve disiplinli olmanın değerini anlamışlardı. Roma aklı

da geniş imparatorların yönetim ve kontrolü için erdemin değerini anlamıştı. Buna karşın Eski Roma dini çoktan beri uslu, ciddi ve ağır başlıydı; bu inanç yalnızca Roma'nın yaşlı kendini beğenmiş aristokratlarına uyuyordu. Bütün bu nedenlerden dolayı Roma'nın put-perest dini, halk kitlelerini çekmede başarısız oluyordu. Bu nedenle halk, Mithra tapınmasıyla karşılaşır karşılaşmaz bu inancı kabul etti. (Taraporewala, 2002: 194–195).

Bütün bunlara rağmen Mitraizm Roma'da çok hızlı yayıldığı gibi yine kısa bir süre içerisinde son buldu (Arendzen, t.y.:892). Eliade'a göre birçok imparator Mithracılığı siyasi nedenlerle desteklemiş olmasına rağmen Konstantinos'un 312'de kazandığı zafer, Mithracılığın sonunu getirdi. Fakat Iulianos'un çok kısa saltanatında, tapım tekrar eski saygınlığına kavuştu; bu filozof-imparator Mithracı olduğunu açıklıyordu. Onun 363'te ölmesinden sonra bir hoşgörü dönemi başladı, ama Gratianus'un 382 tarihli kararnamesi Mithracılığa verilen resmi desteği sona erdirdi. ... Tüm batını selamet dinleri ve gizli cemiyetler gibi, Mithra tapımı da baskı ve kovuşturmayla uğrayınca tarihsel bir gerçek olarak ortadan kayboldu (Eliade, 2003: 373).

Mitraizmin (Mithras'ın Sırları) bu şekilde kısa bir sürede yayılması ve yine kısa bir sürede yok olmasının nedeni onun bir gizem dini oluşuna dayandırılmıştır. Burkert, gizem dinlerini açıklarken onların din olarak varlıklarını sürdüremeyecek kadar kırılğan olduklarını belirtmiştir. Burkert, Mithras ve diğer gizem dinlerinin hızlı bir şekilde ortadan kalkmasını antik çağın toplumsal sistemine dayandırmakta, paganlığın oluşturduğu o çokluk içerisinde her birinin bir seçenek oluşturduğunu, paganlığın bitmesiyle gizem dinlerinin de onunla birlikte silinip gittiğini kaydetmiştir (Burkert, 1999: 185–186).

Beck, Mitraizmin kısa bir sürede ortadan kalkmasının nedenini açıklarken, Mitraizmin tüm Roma'ya yayıldığı zamanda da sayıları çok az insanlardan oluşan küçük grupların inancı olarak kaldığını belirtmiştir. Beck'e göre bunlar kendi ihtiyaçlarını kendileri gideren küçük gruplardı. Hıristiyanlık ile karşılaştırıldığında daha çok yalnız grupların olduğu aralarında iletişimin ve tümünü kapsayan genel bir otoritenin olmadığı küçük gruplardı (Beck, "Mithraism"). Buna göre her bir gizli grubun en fazla 100 üye kabul ettiğini de hesaba katmak gerekir. Dolayısıyla belli bir anda yüz kadar tapınağın bulunduğu Roma'da bile, müritlerin sayısı 10000'i geçmiyordu. Eliade'a göre Mitraizm neredeyse yalnızca askerlere açık gizli bir tapımdı; dinin yayılma hatları lejyonların hareketlerini izliyordu (Eliade, 2003: 371–372).

3.1. Roma Mitraizminin (Mithras'ın Sırları) Özellikleri

Mithra kültü Roma'ya ulaştığında senkretik bir gizem dinine dönüşmüştü. Bu bölümde de konunun daha iyi anlaşılabilmesi için Mithra kültürünün temel özellikleri anlatılacaktır. Bu dinin bir gizem dini olduğu ve yazılı kaynaklarının olmadığı düşünüldüğünde, din hakkında araştırma yapmanın zorluğu anlaşılacaktır. Bu nedenle Mitraizm araştırmalarında daha çok Mithra ayininin yapıldığı yerlerde çizilmiş olan resimlerden ve tapınakların özelliklerinden yola çıkılmıştır. Mithras gizemleri hakkında, tapınak olarak kullanılan mağaralarda bulunan kabartmalardaki bir dizi öykü ve boğayı öldüren Mithras kabartmaları dışında, yazılı bir metin yoktur (Dürüşken, 2000: 64).

Mitraistler, ister doğal bir mağara olsun ister şehir içinde doğal bir mağara şeklinde düzenlenmiş bir yer olsun kendi tapınaklarını *mithraeum* olarak adlandırdılar (Beck, “Mithraism”). Bu yerler en fazla yüz kişi almaktaydı. Bu mağaralara bir dizi yer altı geçidiyle ulaşılır ve bu geçitler külte kabul törenlerinde kullanılırdı (Dürüşken, 2000: 156). Bu kültürü oluşturan ritlerin Asya kökenli olduğunu belirten ve Mithra inancının önemli unsurlarının antik İran’a dayandığını kaydeden Cumont, mağaraların henüz tapınakların inşa edilmediği dönemlere, kanlı törenlerin ise Kibele inancına dayandığını belirtmiştir. Benzer şekilde Mithra efsaneleri de kırsal hayatın olduğu dönemlere aittir (Cumont, 1903: 30).

Birçok gizem dini gibi Mitraizimde temel ayınların bir başlangıcı mevcuttur. Bu inançta en önemli ayın, Mithra’nın boğayı kurban etmesini canlandırmaktır. İran inançlarına göre Mithra, bir kaya kovuğundan doğmuş, boğa ile savaşmış ve onu öldürmüştür. Boğayı öldürmesi ve ziyafet sahnesi nedeniyle Mithras’ın doğum sahnesi çok önemlidir. Mithra, kayadan bir bebek olarak değil bir genç adayı olarak doğmuş (prime of youth), daha sonra güçlü kollarıyla boğanın boynuzlarını yakalamıştır (Beck, “Mithraism”).

Mithra, boynuzlarından yakaladığında boğa otliyordu. Boğa vahşi bir biçimde koşturdu ve sırtına çıkan Mithra’yı atmak istedi fakat Mithra boğanın boynuzlarına tutundu ve boğa çökene kadar asıldı. Sonra onu arka bacağından tuttu ve omuzlarına kadar kaldırdı. Canlı boğayı baş aşağı birçok engelden aşırıp mağaraya getirdi. Mağaraya vardığında, güneşin gönderdiği kuzgun, kurban anının geldiğini Kurtarıcıya ilettili. Kurbanın burun deliklerini tutarak bıçağını böğrüne soktu. Boğanın omuriliğinden buğday ve kanından şarap fışkırdı. Ay tarafından toplanan ve temizlenen tohumları *insana hizmet eden hayvanların üretilmesinde* kullanıldı (Campbell, 2003: 240). Boğayı öldürmesinde, Mithras’a güneşin yardım etmesi, Roma’da bu tanrının Sol Invictus ile özdeşleştirilmesine neden oldu (Dürüşken, 2000: 155). Bazı rölyeflerde, kabartmalarda Sol ve Mithras’ın bir boğa derisi üzerinde şölen için buldukları görülmektedir (Beck, “Mithraism”).

Mithra kültüründe görülen *taurobolium* töreni bu kurban olayını hatırlatmak içindir. Yani *taurobolium* Kurtarıcı Mithra’nın boğayı kesmesinin bir tekrarı olarak ortaya çıkmıştır (Campbell, 2003: 244). *Taurobolium* ile ilgili bazı yazıtlardan erginlenme töreninin yapıldığı günün yeni bir doğum günü olduğu anlaşılmaktadır (Burkert, 1999: 162). Bu törenlerde kurbanların kanını içmek ya da etlerini yemek hayata egemen olmayı simgelemiştir (Yıldırım, 2008: 519).

Hem Kibele hem de Mithras dininde görülen *taurobolium* töreninde kesilen boğanın kanı sonsuza kadar yeniden doğduğuna inanılan tapınacıları ıslatır. Boğanın kanı ve üreme organları yeniden doğumun betimlenmesi için önemli iki araçtır. Boğa kurban etmenin yanında, gizem ayınlarında yer alan kutsal şölenlerde yenen etler ve içilen kanlar insanın tanrıyı yiyip içmesini betimler (Dürüşken, 2000: 61). Mitraizimde bunun dışında suya batırma ile yapılan vaftiz, ateşle yapılan çetin bir sınav, ölüm ve yeni hayata doğum draması ve ekmek şarap sakramenti olduğu gibi, özel cesaret testleri de olduğu belirtilmektedir (Aydın, 2007: 168).

Mithra kültürünün en önemli özelliklerinden biri de yukarıda da işaret edildiği gibi Mitraistlerin yedi dereceyi geçerek kurtuluşa ulaşacağına inanılmış olmasıydı. Bu yedi dere-

cenin her biri bir gezegenin himayesi altındaydı. 1- Karga/ Corax -Merkür, 2- Nymphus-Venüs, 3- Miles/Asker- Mars, 4- Leo/Aslan- Jüpiter, 5- Perses/İranlı-Ay, 6- Heliodramus-Güneş, 7- Pater/Baba-Satürn (Eliade ve Couliana, 1997: 251-252). Campbell'e göre yedi derecenin koruyucusu olarak anılan yedi gezegenin ismi haftanın günlerine verilen isimleri de etkilemiştir. Güneş günü (Sunday, Pazar), Ay günü (moonday/Monday, Pazartesi, Mars günü (Germen Tiwes/Tuesday, Salı), Merkür günü (Germen Woden/Wednesday, Çarşamba), Jüpiter günü (Germen Thor/Thursday, Perşembe), Venüs günü (Germen Frigg/Friday, Cuma), Satürn günü (Saturday, Cumartesi) gibi (Bkz Campbell, 2003: 244).

Yedi kürenin yörüngeleri Ay, Merkür, Venüs, Güneş, Mars, Jüpiter ve Satürn, Dünya çevresindeki, ruhun doğmak üzere indiği yerler olarak belirlenmişti. Birey, derecelerin her birinde belirli zaman-mekan niteliği alır, bunlar bir yandan onun karakterine katkıda bulunur öte yandan onu sınırlardı. Böylece, adayın yedi aşaması ruhun geçişlerini sağlıyordu, teker teker yedi sınırlamadan sınırsız gerçekleşme durumuna geçiliyordu. Her derece için yapılan inisiyasyon töreninde aday o dereceye uygun bir maske takıyordu. (Bu dereceler ve açıklamaları için Cumont, 1922: 106–107,154,160–161; Campbell, 2003: 235–236; Bu Dereceler ve inisasyonları için bkz Willoughby *Pagan Regeneration*).

Mithras'ta yedi derecenin olması, bu inanç sisteminde erginlenme törenlerinin diğer gizem dinlerinden, daha önemli olmasına daha çok ayrıntılar içermesine neden olmuştu (Burkert, 1999: 160). Bazen bu yedi safhanın hepsi, askeri nitelikli olarak kabul edilirdi. Zaman zaman maskeler ve uygun elbiseler, dereceleri temsil edecek şekilde giyilir ve hayvanların ve kuşların hareketleri taklit edilirdi. Mitraizme girecek olan kişi, yedi safhayı ya da dereceyi geçer ve son olarak kılıçla parçalanmış bir çelengi alır ve başına koyardı. Sonra "Mithras benim tacım" diyerek onu omzuna koyardı. Bunun üzerine kırmızı sıcak bir demirle alını damgalanırdı (Aydın, 2007: 168).

Mitraistlerin bu aşamalardan geçerek yükselmeleri, ruhun gökteki yükselişiyle eş değer sayılırdı. Bu yedi aşamanın her birinde ölüm ve yeniden dünyaya gelme düşüncesi hakimdi. Mystes (aday), *Corax* olarak adım attığı gizem basamaklarını, zorlu ve yorucu denemeler geçirerek yaşamın ve ölümün gizlerine ermiş bir *Pater* olarak sonlandırır. Adayın dine kabul törenlerinin yapıldığı gün, onun eski kimliğinden soyunduğu ve yeniden doğduğu gün olarak kabul edilirdi (Dürüşken, 2000: 158).

Yukarıda her bir gizem dinini kendine has bir özelliği ve amacı olduğu belirtilmişti. Mithras gizeminde ise evrende iyi ile kötü arasında bir savaş olduğuna inanılırdı. Mithras, kötü ile yapılan savaşta *iyinin* taraftarlarını bir düzene koymak için evrene yollanmıştı. Mithras yeryüzündeki ve ölüm sonrasındaki savaşların efendisi olarak kabul edilmekteydi (Dürüşken, 2000: 61).

Mithras gizemleri, iyi bilinen erginlenme tören kalıplarına öteki ilkçağ gizemlerinden çok daha iyi uymaktaydı (Burkert, 1999: 169). Örgütlenme açısından diğer gizem dinlerinden daha sistemli görünmelerine rağmen Mithras'ın ardıklarını toplu olarak ifade eden bir isim yoktu. Bir başka deyişle Mitraistler diyebileceğimiz Yunanca ya da Latince bir sözcük bulunmamaktadır. Bu durum Mithras'ın ardıklarının, geçirdikleri ruh aşamalarına

göre, konumlarına uygun olarak özel bireysel adlara sahip olmasıyla açıklanabilir (Dürüşken, 2000: 63).

Bu dini, diğer gizem dinlerinden ayıran en önemli özelliği halka açık olarak kutlanan hiçbir dinsel töreninin olmamasıydı. Tam bir gizem diniydi. Çünkü sadece kabul edilene açıldı. Ayrıca diğer gizem dinlerinde kişi bir başka tanrının gizemine de girebilirken Mithras'ta başka gizem dinlerine katılanlar bu dine katılamazdı. Mithras'ı sadece bu dine kabul edilenler onurlandırabilirdi. Mithras'ın mağaraları da herkese açık değildi. Kent dışında arazilerde yapılmış, ya da kent içinde özel bir evin veya bir kamu binasının içinde konuşlanmıştı (Dürüşken, 2000: 154–155). Bazı törenlerde insan kurban edildiği belirtilmektedir. İmparator Commodus'un bir Mithras tapısı bağlamında gerçek bir cina-yet işlediği söylenir. Bulunan kafatasları insanların kurban edildiğine dair söylentileri yer desteklemektedir (Burkert, 1999: 168).

Sonuç

Mitra, Hint ve İran inançlarında farklı şekilde isimlendirilmiş, olmasına rağmen ortak özellikler taşıyan ve her iki kültürde güneş ışığıyla ilişkilendirilmiş, doğruluğun koruyucusu ve yalanın düşmanı olarak kabul edilmiş bir tanrıdır. Mitra olarak anıldığı Hindistan'da önceleri önemli bir konumda iken sonraları etkisini kaybetmiştir. Mithra olarak anıldığı İran'da ise Zerdüşt öncesinde Hindistan'da olduğu gibi önemli bir konumda bulunmuş fakat Zerdüşt döneminde etkisini kaybetmiştir. Fakat Zerdüşt'ten sonra ise yeni özellikleri ile beraber tekrar ortaya çıkmış ve geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bu dönemde, gezgin din adamları olan *magilerin* misyonerlik faaliyetleri sonucu İran dışına çıkmış, Mezopotamya, Mısır ve Anadolu'ya yayılmıştır. Mithra kültü gittiği her yerde yeni özellikler kazanmış ve senkretik bir dine dönüşmüştür.

Mithra, İran'dan çıktıktan sonra ilk vardığı yerlerden biri olan Mezopotamya'da güneş tanrısı Şamaş ile ilişkilendirilmiş, Keldani yıldızbilimiyle etkileşime geçmiş ve astrolojik özellikler kazanmıştır. Mezopotamya, bu dinin oluşmasında ilk aşama olmuştur. Anadolu'da Kibele ve Attis mitosları ile etkileşime geçen Mithra, Helenistik dönemde Yunan kültürüyle de karşılaşmış ve Eleusis Mysteria'ları ile Stoacılık ve Pisagorculuk'tan etkilenmiştir. Anadolu'da özellikle Helenistik dönemde kuruluşunu tamamlayan Mithra kültü, Roma İmparatorluğu'nda senkretik ve gizem özelliklerine sahip bir devlet dini olarak ortaya çıkmıştır.

Mithra'nın bu yayılışında ve senkretik bir din olarak ortaya çıkışında *magilerin* çalışmaları ile güneş kültü etkili olmuştur. Mezopotamya, Mısır, Anadolu, Yunanistan ve İtalya gibi Mithra kültürünün ulaştığı coğrafyalarda isimleri farklı olmakla beraber güneşle ilişkilendirilen tanrıların olması Mithra kültürünün buralara uyumunu kolaylaştırmıştır.

Kaynakça

- Albayrak, K. (1997). *Keldaniler ve Nasturiler*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Arendzen, J.P. (t.y.). "Mithraism". *Catholic Encyclopedia*, C.10 *Avesta Zerdüştilerin Kutusal Metinleri*. (2012). Çev., Fahriye Adsay/İbrahim Bingöl. İstanbul: Avesta Yayınları.

- Aydın, F. (2007). "Sır Dinlerinde Kurtuluş (Orfizm, Mitraizm ve Gnostisizm)". *Dinleri Tarihleriyle Okumak -Dinler Tarihi Yazıları-*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Aydın, M. (2010). *Anahatlarıyla Dinler Tarihi Tarih, İnanç ve İbadet*. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Beck, R. (2006). *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire (Mysteries of the Unconquered Sun)*. Oxford: University Press.
- Burkert, W. (1999). *İlkçağ Gizem Tapıları*. Çev., Sina Şener. Ankara: İmge Kitabevi.
- Campbell, J. (2003). *Batı Mitolojisi Tanrının Maskeleri*. Çev., Kudret Emiroğlu. Ankara: İmge Kitabevi.
- Cassel, P. (1888). "An Explanatory Commentary On Esther, Consisting Of The Second Targum Translated From The Aramaic With Notes, Mithra, The Winged Bulls Of Persepolis, And Zoroaster" Translated From German: Aaron Bernstein. Edinburg.
- Cevizci, A. (2000). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Cevizci, A. (2010). *Felsefe Tarihi Thales'ten Baudrillard'a*. İstanbul: Say Yayınları.
- Conybeare, F. C. (1914). *Historical Christ Or An Investigation Of The Views Of Mr. J. M. Robertson, Dr. A. Drews, And Prof. W. B. Smith*. London.
- Cumont, F. (1903). *The Mysteries of Mithra*. London: The Open Court Publishing Company.
- Cumont, F. (1911). *The Oriental Religions In Roman Paganism*. London: The Open Court Publishing Company.
- Cumont, F. (1922). *After Life In Roman Paganism*. London: Yale University Press.
- Çelik, M. (1988). "Sır Dinleri". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8: 213–225.
- Dürüşken, Ç. (2000). *Antik Çağ'da Yaşamın ve Ölümün Bilinmezine Yolculuk Roma'nın Gizem Dinleri*. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Eliade, M. (2007). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına C.I*. Çev., Ali Berktaş, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Eliade, M. (2003). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi Taş Devrinden Eleusis Mysteria'larına C.II*. Çev., Ali Berktaş, İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Eliade, M. ve Couliana, I.P. (1997). *Dinler Tarihi Sözlüğü*, Çev., Ali Erbaş. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Garthwaite, G. R. (2011). *İran Tarihi Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Gökberk, M. (1999). *Felsefe Tarihi*. (10. Baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Gündüz, Ş. (1998). *Din Ve İnanç Sözlüğü*. Ankara: Vadi Yayınları.

- Gündüz, Ş., Ünal, Y. ve Sarıkçıoğlu, E. (1996). *Dinlerde Yükseliş Motifleri ve İslam'da Miraç*. Ankara: Vadi Yayınları.
- Herodot. (1991). *Herodot Tarihi*. Çev., Müntekim Ökmen İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Houle, M. M. (2001). *Gods And Goddesses In Greek Mythology*. USA.
- İznic, E. (2002). “‘Magi’, ‘Magus’ Ya da ‘Magician’: Rahipten Büyücüye”. *Eskişehir Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1(3): 201–217.
- Jones, H. S. (1915). “Mithraism” *Encyclopedia of Religion and Ethics*, C.VIII. New York.
- Kara, C. (2007). *İslam Coğrafyasında Mecusiler (Emevilerin Sonuna Kadar)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Robertson, J. M. (1903). *Pagan Christs Studies in Comparative Hierology*. London.
- Sarıkçıoğlu, E. (2011). *Din Fenomenolojisi (Dinlerin Mahiyeti ve Tezahür Şekilleri)*. Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Sarıkçıoğlu, E. (2002). *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*. Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Sevgi, P. (2006). *Augustus Dönemi Din ve Din Propagandası*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Sharpe, E. J. (2000). *Dinler Tarihinde 50 Anahtar Kavram (Karşılaştırmalı Bir Çalışma)*. Çev., Ahmet Güç. Bursa: Arasta Yayınları.
- Taraporewala, Irach J.I. (2002). *Zerdüşt'ün Gathaları Üç Unutulmuş Din: Mitraizm, Maniheizm, Mazdakizm*. Çev., Nice Damar. İstanbul: Avesta Yayınları.
- Ünal, M. Y. (2001). *Anadolu Anatanrıçası Kibele*. Ankara: Öteki Yayınevi.
- Yazır, Elmalılı M.Hamdi, (t.y.). *Hak Dîni Kur'an Dili*, C.1. İstanbul: Yenda Yayın Dağıtım.
- Yıldırım, N. (2008). *Fars Mitolojisi Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Yıldırım, N. (2012). *İran Edebiyatı*. İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Elektronik Kaynaklar

- Beck, Roger (2002). “Mithraism”, <http://www.iranicaonline.org/articles/mithraism> (13/03/2012).
- Dandamayev, Muhammad A. (2012). “Magi”, <http://www.iranicaonline.org/articles/magi> (16/07/2012)
- Gnoli, G. (2011). <http://www.iranicaonline.org/articles/babylonia-ii>, (16/07/2012)
- Schmidt, Hanns-Peter, (2006). “Mithra-i” <http://www.iranicaonline.org/articles/mithra-i> (06/04/2012).
- <http://www.sacredtexts.com/cla/pr/pr08.htm>, (08/11/2011) sitesinden Willoughby, Harold R. (1929). *Pagan Regeneration..*